

Received 14.05.2021	Research Article	JOTS
Accepted 21.05.2021		5/2
Published 24.07.2021		2021: 296-310

Türk Bengü Taşları Örneğinde Anlam Yapısı Çözümlemesi

Analysis of the Algorithm of Semantic Structure in the Examples of Old Turkic Inscriptions

Ertan BESLİ*

Sinop University (Sinop/Turkey)
E-mail: ertanbesli@hotmail.com.tr

While doing research on Old and Middle Turkic texts, it is important to analyse and solve the meaning structure in order to understand these texts and transfer them to Turkish and other languages. Researchers especially transfer or translate some of the Old Turkic sentences in different meanings. We believe that this problem can be solved by revealing the algorithm of semantic structure of the texts. For this reason, in our research, we use semantic roles, semantic complements, semantic categories, description of verb qualities, text context, semantic structures and valency by keeping and analysing some records of some Old Turkic inscriptions in a combining approach. In revealing the semantic structure of various sentences, it will be explained how to obtain the semantic valency and semantic roles coded in the meaning of a verb in accordance with the text content and the sample sentences will be analysed and shown in practice.

Key Words: Old Turkic inscriptions, semantic structures, valence, semantic roles.

---

* ORCID ID: 0000-0002-7429-5601.

Giriş

Tarihî ve günümüz Türkçesinde cümlelerin anlamsal çözümlemesinin yapılabilmesi için bir cümleyi oluşturan *anlamsal yapıların* ortaya konması gereklidir. Eski ve Orta Türkçe fiillerin anlamsal sınıflamasında da anlamsal yapıların belirlenmesi önemlidir. Götz-Votteller'e göre (2007: 38) anlamsal istemin çözümlenmesi için dört yaklaşım vardır: anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler (kişi, nesne, güç vb.) ve fiilin niteliklerinin açıklanması. Araştırmamız “tarihi ve günümüz Türkçesi metinlerinde anlamsal yapıların ortaya konması ve çözümlenmesi (algoritması) Türkoloji bilimi araştırma yöntemleri kullanılarak tarihî metinlerin istem bilgisi, anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler, fiillerin nitelikleri ve metin bağlamı analizi ile mümkündür” varsayımı üzerine temellenmiştir. Bir cümlede fiil yönetici unsurdur. Yüklem işlevindeki fiil etrafında çeşitli boşluklar açar. Söz konusu boşlukları fiilin belirlediği durum ekli tamlayıcı almış öğeler doldurur. Bu yaklaşım dil bilimde yeni teoriler ortaya çıkarmıştır. Bağımsal dil bilgisi, evrensel dil bilgisi, istem bilgisi, durum dil bilgisi, yönetim ve bağlama teorisi gibi dil bilimsel yaklaşımlar fiil yönetiminde cümlenin diğer öğelerinin belirlendiği verisinden yola çıkarak geliştirilmiştir.

Durum adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli, yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2003: 73). *Tamlayıcılar* belirli bir sayıda bulunup bir fiile istem ilişkisiyle bağlı olan zorunlu unsurlardandır (Helbig & Schenkel, 1991: 40). Eski ve günümüz Türkçesinde bir fiilin yönettiği katılanlara gelen tamlayıcılar durum eklidir ya da cümlede özne işlevindeki öğeyi belirtmek için fiile gelen kişi ekleri aracılığıyla fiilin açtığı istem boşluklarını doldurur. Fiillerin bir cümleyi oluşturmak için aldıkları öğeler (durum ekli tamlayıcılar) anlam bakımından bazı niteliklere sahiptir. Bu niteliklerin çözümlenmesi ve sınıflanması neticesinde bir cümlenin anlamsal yapısı ortaya konabilecektir. Zira bir sistemi çözebilmek için o sistemi oluşturan öğelerin yapılarının ve işlevlerinin çözümlenmesi ve betimlenebilmesi gereklidir.

Fiillerin Anlam Bilimsel Yapı Çözümlemesi İçin Teorik Zemin

1. İstem kavramı dil bilimciler tarafından çeşitli tanımlar ile açıklanmıştır: Söz konusu kavram bir kelimenin başka kelimelerle¹ birlikte daha geniş dil bilgisel birlikteliklerde yer alabilmesi yeteneğidir (Herbst et al., 2004: VII). İstem, bir eylemin kendine bağımsallık ilişkisiyle bağlı öge (katılan) sayısıdır (Tesnière, 2015: 239). Eylemlerin aldıkları öge sayıları farklıdır. Bu kavrama öncülük eden önemli teorik gelişmelerden bağımsal dil bilgisinde bir cümledeki fiil yönetiminde olduğu, fiilin belirlediği ve yönetebildiği öge sayısının da o fiilin istemi olduğu bildirilir. Böylece bir fiil ile belirlediği ögelerin arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde söz diziminin belirlendiği bildirilir (Tesnière, 1959). İstem bilgisi üzerine araştırma yapan çağdaş dil bilimcilere göre bir fiilin sözlük anlamını belirlemek gereklidir. Bu şekilde fiillere ait istem bilgisi, bir cümledeki söz dizimsel yapı nitelikleri ve anlamsal roller tespit edebilir. Fiillerin yönetim çerçevesinde bulunan ögelerden bazıları zorunlu olarak cümlede bulunur. Söz konusu ögeler cümlede bulunmadıklarında cümle anlamsal ve dil bilgisel açıdan eksik kalır. İstem bilgisinde cümlelerin tamamlanması için fiilin yönetiminde zorunlu olarak bulunan bu ögelere *zorunlu istem* denir. Ayrıca cümlede bulunması zorunlu olmayan ögeler vardır. Bu ögeler de fiilin açtığı boşlukları doldurabilir. Ancak söz konusu ögeler cümleden çıkarılsa bile dil bilgisel ve anlamsal olarak yanlış sebep olmaz. İşte bu zorunlu olmayan ögelere fiilin *seçimlik istemi* denir. Bu istem türü de fiilin anlamında kodlu olup fiilin yönettiği cümle hakkında ek bilgiler verir. Her fiilin alabildiği *seçimlik istemler* ve *zorunlu istemler* farklılık gösterebilir. Cümledeki fiillerin açtığı boşlukları dolduran zorunlu ve seçimlik istemlerin dışında her türlü fiil hakkında ek bilgi veren genelde zarf tümleci işlevi görüp bulunma durum ekli tamlayıcısı alan ve yer anlamsal rolünü üstlenen yardımcı ögeler de bulunur (Tesnière, 2015: 97; Fillmore, 2003). Bunun için fiillerin anlamsal sınıflamasında öncelikle bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *zorunlu istemler*, *anlamsal roller* ve araştırılan fiille ilgili ek bilgi veren *seçimlik istemler* tespit edilmelidir.

2. Dil bilim, anlam bilim ve istem bilgisinde kullanılan anlamsal roller bir cümledeki anlamsal yapısının çözümlenmesinde kullanılmaktadır. Anlamsal rollerin tanımı için şu açıklamalara yer verilebilir: Bir fiilin aldığı ögeler *eden*,

etkilenen, faydalanan, konu, söyleyen ve alıcı gibi bazı anlamsal rolleri yüklenir. Anlamsal rolleri yüklenebilen durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla istem boşlukları söz dizimsel düzeyde doldurulabilir. Seçimlik öğeler, ise fiilin belirttiği olay ya da sürecin farklı zaman ve mekân gerçekleştirmeleri hakkında bilgi verir (Allerton, 1982: 57, 58). Araştırmacıların belirlediği anlamsal roller benzerdir. Frawley, yüklem tarafından belirlenen 9 katılımcı rolden söz eder: Özne ile ilgili eden, yazar, araç olarak üç mantıksal aktör, nesne ile ilgili etkilenen, deneyimci, faydalanan olarak üç mantıksal alıcı; fiilin aldığı nesnelerin konumsal durumu, çıkış noktası ve diğer nesnelerle ilişkisi gibi etkenlere bağlı olarak da konu, kaynak, hedef adlarında üç uzamsal rol belirlemiştir. Ayrıca araştırmacı yüklem içeriği ile ilgili katılımcı olmayan roller başlığı altında yer, sebep, amaç adlarında üç tematik rol betimler (1992: 201-228). Fillmore'un önerdiği rol listesiye şu şekildedir: eden, araç, uyarıcı, etkilenen, konu, deneyimci, bilişsel içerik, faydalanan, kaynak, hedef, güzergâh (2003: 457-475).

3. Saha araştırmacıları tarafından istem alabilen öğeler istem düzeylerine göre incelenir. Genellikle üç aşamalı istem düzeyi kabul edilmiştir (Ružička, 1978: 48; Allerton, 1982; Helbig & Schenkel, 1991: 60-66). Fiiller istem alma gücü en yüksek öğelerdir. Fiilleri *mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel* olarak üç istem düzeyinde incelemek gerekir (Helbig & Schenkel, 1991). *Mantıksal istem düzeyi* bir fiilin açtığı istem boşluklarını ve istem sayısını ifade eder (Ninio, 2006: 13). Yani bir fiilin derin yapıdaki istem bilgisi bu şekilde elde edilebilir ve bir cümledeki söz dizimindeki görünümüne kadar olan süreçte geçirdiği dönüşüm ve taşınım işlemlerini tespit etmek mümkün olur. *Söz dizimsel istem düzeyinde*, bir fiilin istemi yönetebildiği tamlayıcıların biçimi ve alabileceği *tamlayıcıların* sayısıdır (Herbst & Roe, 1996: 181). Helbig'e göre ise bu düzey anlamsal ilişkilerin dolaylı bir yansıması olup bir fiilin anlamı aracılığıyla belirlenir (Götz-Votteler, 2007: 38). Adı geçen düzeyde de fiillerin etrafında açtığı boşlukları dolduran *katılanların* yapı bilgisi, birbiriyle ve yüklemle ilişkileri ve cümledeki anlamına ek bilgi getiren diğer yardımcı öğelerle beraber söz dizimsel görünümü, özellikleri ve fiilin yönetimindeki öğelerin üstlendiği anlamsal roller cümledeki anlam yapısını ortaya çıkarır. Bir fiilin cümleyi oluşturmak için etrafında açtığı boşluklar yalnızca mantıksal ve söz dizimsel tamlayıcıların biçimiyle değil, bunların bazı anlamsal niteliklerini de belirten *anlamsal roller* ile doldurulur. Bu şekilde bir fiil anlamsal bakımdan tamamlanır. Bu durum da *anlamsal istem düzeyini* ifade eder.

Temelde *anlamsal roller*, *anlamsal nitelikler*, *anlamsal sınıflar* ve *belirli bir fiili betimleme* olmak üzere dört çeşit *anlamsal istemi* açıklama yaklaşımı söz konusudur (Götz-Votteler, 2007: 38).

4. Bir metni oluşturan öğelerin anlam yapısını çözümlmek için dört yaklaşım kullanılır: anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler ve fiil niteliklerinin betimlemesi (Götz-Votteler, 2007: 38). Söz konusu öğelerden yalnız birinin ya da birkaçının kullanılması anlamsal yapı çözümlmesini eksik bırakmaktadır. Çünkü metin anlam çözümlmesi için anlam bilim ve istem bilgisinde kullanılan *anlamsal istemler* bir cümlede yönetici unsur olan fiilin cümleyi oluşturmak için aldığı zorunlu ve seçimlik öğelerin yüklendikleri anlamsal rollerdir. *Anlamsal istemler* aracılığıyla bir cümle anlam bakımından tam bir ileti niteliği kazanır. Bir fiilin aldığı zorunlu ve seçimlik öğeler *anlamsal tamlayıcılar*dır. Cümlelerin anlam bakımından tamamlanmasını sağlarlar. Anlamsal kategoriler cümleyi oluşturan öğelerin anlam bakımından girdiği sınıfı (+/- canlı, insan, yer, güç vb.) belirler. Bir fiilin ifade ettiği eylemin ve eylemden etkilenenlerin betimlemesi fiil niteliklerini verir. Eski Türkçe metin incelemelerinde *anlam bilim ve istem bilgisi* uyarınca incelediğimiz örneklerde bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *anlamsal istemler*, *anlamsal roller*, *anlamsal tamlayıcılar*, *anlamsal kategoriler*, *fillerin nitelikleri* ve *metin bağlamının* birlikte yer almasının anlam yapısını verdiği ve anlam çözümlmesini mümkün kıldığı görülmüştür.

Uygulama

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde, cümlelerin biçim, söz dizim ve anlam yapısını istemi yüksek derecede olan fiiller aracılığıyla ortaya koymak mümkündür. Araştırmamızın bu bölümünde teorik olarak betimlediğimiz *anlam yapısı çözümleme yöntemi* Eski Türk yazıtlarından alınan bazı örnek cümlelere uygulanmıştır.

1. aç- ‘(İnsani ordu vb. için, insanın, halkın, orduların, uykusunu, rüyasını vb) bölmek, durdurmak (T. K 4).

Fiilin genel istem formülü: [2]+(1) → [kim, ne]+[ne, neyi]+(neyle)
[Eden]+[Süreç]+(Araç)

[usı]n süjügün açdımız “**Uykularını** mızrakla açtık” (T. K 4)

Örnek cümlelerin istem bilgisi:

Fiilin ve örnek cümlelerin istem formülü: [2]+(1) → [kim]+ [neyi]+(neyle)

Anlamsal roller: [Eden]+[Süreç]+(Araç)

Cümlelerin bağlamı: Bir ordunun gelip diğer bir orduya uykudayken baskın yapması.

Eşdizim: *us açmak*

‘uyku bölmek’

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Araştırılan fiilin zorunlu istemi +/-CANLI eden anlamsal rolünde yalın durum ve -CANLI süreç anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcılarıdır. *aç-* fiili seçimlik istem olarak da -CANLI araç (silah, alet) anlamsal rolünü üstlenmiş araç durum ekli tamlayıcısını almıştır.

2. adrl- ‘(Bir kimse ya da halk için) bir siyasal oluşumdan ayrılmak’ (BK G 7)

Fiilin ve örnek cümlelerin istem formülü: {2} → [kim]+[kimden (nereden)]

Anlamsal roller: [Eden]+[Kaynak]

elig yaşıma **tatabı bodun kitanıyda** adr[ıltı] “Elli yaşımda **tatabı halkı kitanlılardan** ayrıldı” (BK G 7).

Cümlelerin bağlamı: Boylar tarafından oluşturulan bir devletten bir boyun ayrılması.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Araştırılan fiil İNSAN eden yalın ve +/- CANLI kaynak anlamsal rolünde bulunma çıkma durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

3. ağ- ‘(İnsan(lar) için dağ, tepe vb.) yüksek bir yere çıkmak, tırmanmak’ (BK D 37).

Bu şekil ünlü+ünsüz yapısına sahip bir fiil köküdür.

Fiilin ve örnek cümlelerin istem formülü: [2] → [kim]+[neye]

Anlamsal roller: [Eden]+[Hedef]

y(i)şka ağdı “**Dağa** tırmandı” (BK D 37).

Cümlelerin bağlamı: İnsanların yüksek bir yere tırmanması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Araştırılan fiil yalın ve yönelme durum tamlayıcılarını zorunlu istem olarak İNSAN eden ve – CANLI hedef anlamsal rollerinde almıştır.

4. ağıt- (Lider kişi, ordu vb. için ordu vb.) püskürtmek' (KT K 7)

Bu fiil *ağ-* fiilinden *ağ-(ı)t-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991: 760).

Fiilin ve örnek cümlenin istem formülü: [2] → [kim]+[(kim), kimi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

oza kelmiş süsin kül t(i)g(i)n ağıt(ı)p “Kurtulup gelen orduyu Köl Tigin püskürtüp” (KT K 7)

Cümlenin bağlamı: Göktürklerin üzerine gelen bir ordunun kahramanca püskürtülmesi.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Araştırılan fiil İNSAN (ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumunda isim, İNSAN (lider, ordu) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak almıştır.

5. ağı- ‘Canlı için hastalanmak’ (BK D 37)

Fiilin ve örnek cümlenin istem formülü: [2] → [kim]

Anlamsal roller: [Etkilenen]

uluğ oğlum ağıp “Büyük oğlum hastalanıp” (BK G 9)

Cümlenin bağlamı: Bir kişinin hastalanması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Araştırılan fiil yalın durum tamlayıcısını zorunlu istem olarak +CANLI etkilenen anlamsal rolünde almıştır.

6. ağıtur- ‘(İnsan, ordu vb. için insanı, orduyu vb.) yukarı çıkarmak, çıkartmak, yükseltmek; tırmandırmak’ (T1 K 1)

Bu fiil *ağ-* fiilinden *ağ-tur-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991: 800).

Fiilin genel istem formülü: [3] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]+[nereye]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]+[Hedef]

yukaru at yete yadağın ıgaç tutunu agturtum “*Yukarı* atları yedeğe alıp yayan ağaçlara tutunarak (*orduyu*) çıkardım” (T1 K 1)

Örnek cümlenin istem bilgisi: [3] → [kim]+[kimi]+[nereye]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]+[Hedef]

Cümlenin bağlamı: Baskın yapmak için bir ordunun kapalı bir yol yerine tepeye çıkarak başka bir yolu kullanması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Söz konusu fiil zorunlu istem olarak İNSAN (ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumda isim, + CANLI (ordu, hayvan) konu anlamsal rolünde ekli, eksiz yükleme ve hedef (yön, yer) anlamsal rolünde yön durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

7. A1: al- ‘(Lider kişi, ordu vb. için bir halkı, memleketi) zaptetmek, yönetimi altına almak’ (KT D 36, 40)

Bu fiil ünlü+ünsüz şeklinde oluşmuştur.

Fiilin genel istem formülü: [2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

ğara türgeş bodunuğ anta ölürmüş almış “*Türgeş halkını* orada öldürmüş, zaptetmiş” (KT D 40)

Örnek cümlenin istem formülü: [2] → [kim]+[kimi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

Cümlenin bağlamı: Savaşta bir halkı, orduyu bozguna uğratma ve sonrası yapılanlar.

ilin altımız “*Ülkesini* aldık” (KT D 36)

Örnek cümlenin istem formülü: [2] → [kim]+[neyi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

Cümlenin bağlamı: Bir ülkenin ele geçirilmesi.

Eşdizim: bodunuğ al-, il al- ‘halk, memleket ele geçirmek’

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama:

Söz konusu fiilin yukarıda verilen bazı örneklerinde de görüldüğü gibi Eski Türkçede kullanımı çok geniştir ve “almak” temel anlamına sahiptir. Adı geçen fiil zorunlu istem olarak İNSAN (lider, ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumunda isim, +/- CANLI (lider, halk, yer) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A2: al- ‘(Lider, devlet vb. için servet, hayvan, insan) ele geçirmek, tutsak etmek’ (KT D 36, 40)

Og(ı)lın yutuzın yilkısın barımın altım “*Çocuğunu, karısını, at sürüsünü, servetini* orada ele geçirdik” (BK D 24)

Örnek cümlelerin istem formülü: [2] → [kim]+[kimi, neyi]

Anlamsal roller: [Eden]+[Konu]

Bağlam: Savaşta bir halkı, orduyu bozguna uğratma ve sonrası yapılanlar.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Adı geçen fiil zorunlu istem olarak İNSAN (lider, ordu) eden anlamsal rolünde yalın durumunda isim, +/- CANLI (halk, hayvan) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A3: al- ‘(İnsan, kurum vb. için haber, söz, mesaj) almak, dinlemek’ (KT D 36, 40)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

[Alıcı]+[Söz]

a. *bilig bilmez kişi ol sabıg* alıp “*Bilgisiz kişi o söze inanıp*”

Bağlam: Çinlilerin çeşitli vaatlerle halkı kandırabileceği üzerine uyarı.

[2] → [kim]+[neyi]

[Alıcı]+[Söz]

tılıg sabıg alı olur tédi “*casusun haberini* al, otur dedi” (T1 K8)

[2] → [kim]+[neyi]

[Alıcı]+[Söz]

Bağlam: Kağan Toñukuk’a orduyu emanet eder.

Araştırılan fiil zorunlu istem olarak İNSAN (asker, halk) alıcı anlamsal rolünde yalın durumunda isim, -CANLI (söz) konu anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

8. alk- ‘(Bir kimse için bir yazı, resim) tamamlamak, bitmek’ (KT KD, UWNEU 47)

Araştırılan fiil ünlü+ünsüz+ünsüz şeklindedir. Bu fiil *al-* fiilinden *al-ğ-* şeklinde türemiş olabilir (K. Röhrborn, 2010: 47).

[2] → [kim]+[ne(yi)]

[Eden]+[Ürün]

barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka yitiñ ay yiti otuzka çop alk[dım]ız “*Anıt mezarını, süslemesini, yazıtını* maymun yılında yedinci ayın yirmi yedisinde hepsini tamamladık” (KT KD).

[2] → [kim]+[neyi]

[Eden]+[Ürün]

Bağlam: Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin’in ölümünden duyduğu üzüntü ve onun anısına bengü taş diktermesi.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama:

Bu fiil İNSAN (yazar, lider) eden anlamsal rolünde yalın, -CANLI (yazı, resim) ürün anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

9. alkın- ‘(Bir kişi ya da halk için) mahvolmak, yok olmak’ (T1 B 3)

Araştırılan fiil ünlü+ünsüz+ünsüz şeklindedir. Bu fiil *al-* fiilinden *al-ğ-* şeklinde türemiş olabilir (Röhrborn, 2010: 47).

türk bodun ölti alkıntı “**Türk halkı** öldü, mahvoldu” (T1 B 3).

[1] → [kim]

[Etkilenen]

Bağlam: Türk halkının hakanlarını dinlemediğinde ana yurtlarını terk ettiği felakete başlarına gelmesi.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama:
Bu fiil İNSAN (halk) etkilenen anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

10. altız- ‘(Bir kişi, ordu vb. için kişi, askerler; mal vb.) ele geçirmek, yakalamak’ (KT D 38).

Bu fiil *al-* fiilinden *al-tız-* şeklinde türemiştir (G. Clauson, 1972: 134).

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

[Eden]+[Etkilenen]

ikisin özi altızdı “*ikisini kendi yakalattı*” (KT D 38)

[2] → [kimi]+[kim]

[Etkilenen]+[Eden]

Bağlam: Kök Tigin’in savaşta gösterdiği başarılar.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama:

Bu fiil İNSAN (asker, lider) eden anlamsal rolünde yalın durum, +/- CANLI etkilenen (asker, mal) anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

11. artat- ‘(bir şey(i)) bozmak, bozdukmak; tahrip etmek’ (KT D 22)

Bu fiil *arta-* fiilinden *arta-t-* şeklinde türemiştir (Erdal, 1991: 763).

Fiilin genel istem formülü:

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

[Eden]+[Etkilenen]

türk bodun elinin törün(i)n k(i)m artatı “*Türk milleti devletini töreni kim bozabilirdi*” (KT D 22).

Örnek cümlenin genel istem formülü:

[2] → [kim]+[neyi]

[Eden]+[Etkilenen]

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama:

Bu fiil İNSAN (asker, lider, halk vb.) eden anlamsal rolünde yalın durum, +/- CANLI etkilenen (asker, mal) anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarını zorunlu istem olarak alabilir.

12. atan- ‘(bir kimseye) ad, unvan vermek’ (Ta B 1)

Bu fiil at+a-n- < ata- ‘çağırarak, atamak; ad vermek’ (Erdal, 1991: 418) şeklinde açıklanır.

kağan atıg katun atıg atanıp “*Kağan adını, hatun adını alıp*” (Ta B 1).

Cümlenin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Etkilenen]

Bağlam: (bir kimseye) unvan verilmesi.

Eşdizim: at atan- ‘ad, unvan verilmek’

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Bu fiil İNSAN (kişi, asker, lider) eden anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

13. kalış- ‘(Bir grup insan, ordu vb. için) baş kaldırmak, isyan etmek’ (Ta G 2).

Bu fiil *kalı-* fiilinden *kalı-ş-* şeklinde türemiştir (Clauson, 1972: 617).

beşinç ay üç yegirmike kalışdı “Beşinci ayın on üçünde baş kaldırdılar” (Ta G 2).

Cümlenin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Eden]

Bağlam: Bağımsızlığını elde etmek isteyen Türklerin Çin’e karşı baş kaldırması.

Cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi içim teorik açıklama: Bu fiil İNSAN (kişi, asker, lider) eden anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

14. sakın- ‘düşünmek, hayal etmek; plan yapmak’ (KT D 10, K 10, T1 B 5).

Bu fiil sak- ‘düşünmek’ fiilinden sak-(ı)n- şeklinde türemiştir (Clauson, 1972: 804).

özüm sakıntım “**Kendim** endişelendim” (KT K 10).

Cümlelerin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Deneyimci]

Bilge toñuquq kağan mu kışayın tedim sakıntım “Bilde Tonyukuk’u kağan mı yapayım dedim, düşündüm” (T1 B 5).

Cümlelerin İstem Görünümü: [1] → [kim]

Anlamsal Roller: [Deneyimci]

Bağlam: Bir kimsenin kağan seçilmesi ve yapılması.

Cümlelerin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama: Bu fiil İNSAN (kişi, asker, lider, halk vb.) deneyimci anlamsal rolünde yalın durumunu zorunlu istem olarak alabilir.

Sonuç

Araştırmamızın değerlendirilmesinden ulaştığımız bulgular şu şekildedir:

a. Biçimsel çalışmalar detaylı anlam bilgisi olmadan özellikle yapı bilgisi ve söz dizimi bakımından eksik kalmaktadır. Örneğin, bazı çatı eki almış fiiller anlam bakımından değerlendirildiğinde çatı eki işlevi yoktur:

kalış- ‘(Bir grup insan, ordu vb. için) baş kaldırmak, isyan etmek’ (Ta G 2);
ağıt- (Lider kişi, ordu vb. için ordu vb.) püskürtmek’ (KT K 7).

Bu yüzden açıklanan bağlamda çatı eki görünümünde olan bu ekler kelime yapımında farklı bir kategoride değerlendirilmelidir.

b. Anlamsal rollerin doğru tespiti için fiilin aldığı zorunlu ve seçimlik istemler tespit edilmelidir. Bu istemlerin metnin bağlamından tespiti anlamsal rollerin doğru olarak bulunmasını sağlar.

c. Fiillerin aldığı istemleri belirleyen etken olgu, anlamdır. Bu sebeple fiilin farklı anlamlarının her biri ayrı bir madde başı olarak değerlendirmeli ve anlam çözümlemesine tabii tutulmalıdır.

d. Metnin anlamsal çözümü için cümlede en güçlü yönetme potansiyeline sahip fiilin anlamının tam olarak ortaya konması gereklidir. Fiili yapan ve meydana gelen eylemden etkilenenlerin ait olduğu kavramsal alan (+/- CANLI,

İNSAN, YER vb.) betimlemede yer almalıdır. Uygulamada fiilin yalnızca anlamı verildiğinde cümlenin anlamının muğlak kaldığı ve anlamsal çözümünün güçleştiği görülmüştür.

e. Fiilin taşıdığı anlamın yeni bir anlam olup olmadığı konusunda tereddüt yaşandığında kökün anlamına inilmelidir. Metnin ve cümlenin bağlamı doğru anlam tespitinde gereklidir.

f. Yararlandığımız kaynaklarda istem ve anlam açıklaması formül biçiminde genelde verilmiştir. Bu durum araştırmacı ve okuyucular için söz konusu kaynaklardan istem ve anlam bakımından faydalanmayı güçleştirmektedir. Bize göre formül şeklinde verilen istem ve anlam bilgisinin en sonda “cümlenin anlamsal yapı çözümlemesi ve istem bilgisi için teorik açıklama” alt başlığıyla açıklanması bu zorluğu giderir.

Sonuç olarak, öncelikle anlamsal yapı çözümlemesi yapılacak metin, kültürel, tarihi, bağlam vb. açıları dikkate alarak okunup anlaşılmalıdır. Ardından incelenen ve fişlenen cümlelerin zorunlu, seçimlik istem bilgisi ve anlamsal rolleri verilmelidir. Son olarak teorik açıklama adı altında örnek cümlelerden tespit edilen istem bilgisi (fiilin cümleyi oluşturmak için aldığı öğeler ve bu öğelere eklenen durum ekli tamlayıcılar), anlamsal roller ve cümle hakkında ek bilgi veren zorunlu ve seçimlik istem dışında kalan diğer öğelerin (anlamsal tamlayıcılar, eklentiler) anlam açısından değerlendirilmesi ve açıklanmasının gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bir metnin anlamsal yapı ve istem bilgisi çözümlemesinde fiil ya da cümledeki yönetici diğer öğelerin tanımında alanda kullanılan ayrıntılı *anlamsal nitelik* betimlemesi (+/- CANLI, İNŞAN, YER vb.), *anlamsal istemler*, *anlamsal roller*, *anlamsal tamlayıcılar*, *anlamsal kategoriler* ve *metin bağlamının* birlikte yer almasının sistem meydana getirerek cümlelerin anlam yapısını verdiği ve anlam çözümlemesini mümkün kıldığı görülmüştür.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kağan

KT = Kök Tigin Yazıtı.

T = Toñuqıq Yazıtı.

Ta. = Taryat Yazıtı.

Kaynakça

- Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. Academic Press.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Harrassowitz Verlag.
- Fillmore, Charles, J. (2003). Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. In Agel, L. W. et al. (Eds.), *Dependency and Valency: an International Handbook of Contemporary Research II* (pp. 457-474). De Gruyter Mouton.
- Frawley, W. (1992). *Linguistics Semantics*. Lawrence Erlbaum.
- Götz-Votteler, K. (2007). Describing Semantic Valency. In Herbst, T. & Götz-Votteler, K. (Eds.), *Valency-Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues* (pp. 37-71). De Gruyter Mouton.
- Helbig, G. & Schenkel, W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Max Niemeyer Verlag.
- Herbst, T. & Roe, I. (1996). How Obligatory are Obligatory Complements? An Alternative Approach to the Categorization of Subjects and Other Complements in Valency Grammar. *English Studies*, 77(2), 179-199.
- Herbst, T. et al. (2004). *A Valency Dictionary of English A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. De Gruyter Mouton.
- Korkmaz, Z. (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ninio, A. (2006). *Language and the Learning Curve, a New Theory of Syntactic Development*. Oxford Press.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-*. Franz Steiner Verlag.
- Ružička, R. (1978). Three Aspect of Valence. In Abraham, W. (Ed.), *Valence, Semantic Case, and Grammatical Relations, Workshop studies prepared for the 12th International Congress of Linguists, Vienna (August 29th to September 3rd, 1977)* (pp. 47-55). John Benjamins Publishing Company.
- Şirin-User, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tesnière, L. (1959). *Les Éléments de syntaxe structural*. Klincksieck.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of Structural Syntax*. John Benjamins Publishing Company.